

Lexikai és szemantikai russzicizmusok a sajtónyelvben* (1948–1951)

„A politikai fordulat következményeként ránk zúdult a ’második ipari forradalom’, mely nyelvileg (is) felkészületlenül ért bennünket. Az angol szavak térhódításával szemben, úgy tűnik, kevésbé vagyunk ellenállóak, mint a modern gazdasági–ipari fejlődésben kezdettől fogva részt vevő országok, melyeknek volt idejük arra, hogy nyelvüket a kor igényeihez idomítsák, szókincsüket fejlesszék, új kifejezésekkel gyarapítsák.” (KIEFER FERENC, *A magyar nyelv mint a modern kommunikáció eszköze*: Magyar Tudomány 1994: 631).

Azért idéztem KIEFER FERENC szavait, mert bizonyos mértékig párhuzamba állítható az 1945 utáni korszak, amelyre a fentiekől eltérően az orosz nyelv intenzív hatása volt jellemző. Az akkori politikai, társadalmi, gazdasági változások is elég jelentős lexikai és szemantikai változásokat idéztek elő a magyar nyelv szókincsében: „...a magyar szókincs gyarapodása 1945 óta a szokottnál is gyorsabb ütemű. Az új szavak a népünk életében bekövetkezett hatalmas fordulatot és az ennek nyomán megindult nagyíramú fejlődést tükrözik. Érzékeltetik a technika jelentős fejlődését. Kiolvashatjuk belőlük azt is, hogy kialakult a munkaszervezés új, szocialista formája, a népgazdasági terven alapuló termelés, melynek hatóereje a szocialista munkaverseny” (FÓNAGY IVÁN–SOLTÉSZ KATALIN, *A mozgalmi nyelvről*. Bp., 1954. 11).

Tekintettel arra, hogy az orosz nyelv korábbi hatása az ismert okok következtében megszűnt, és a kellő történelmi távolság is megvan, így tudományos higgadsággal elkezdhetjük szókincsünk e korhoz kötött rétegének vizsgálatát, amint erre MEZŐ ANDRÁS is felhívta figyelmemet. A témával igen kevesen és vázlatosan foglalkoztak. ERDŐDI JÓZSEF *Az orosz nyelv hatása a magyar nyelvre 1945 után* című hét részből álló tanulmányában (Nyr. 77: 295–300, 449–55, 78: 75–8, 220–5, 382–92, 79: 87–91, 220–2) írottakat így jellemzi: „Célom az volt, hogy akkor rögzítsem egy nyelvi jelenség megjelenési formáit, amikor még a külső elven hatóerő működik, pl. közvetlenül a felszabadulás után a szovjet csapatok orosz nyelvű tagjaival való érintkezés, később a friss, gyakran

* Elhangzott a magyar nyelvészek VI. nemzetközi kongresszusán Egerben 1994. augusztus 23-án.

sebtiben készített (néha gyatra) fordításirodalom stb. Legtöbbször nem értékelője voltam e jelenségnek, hanem csak jegyzője.” (Nyr. 79: 222).

ROT SÁNDOR A magyar–keletiszláv nyelvi kölcsönhatás és a magyar nyelv legújabb kori orosz tükörszavai című előadásában foglalkozott az orosz jövevényszók kérdésével, s bemutatott néhány tükörszó-modellt (A magyar nyelv története és rendszere. Szerk. IMRE SAMU és SZATMÁRI ISTVÁN. NytudÉrt. 58. sz. 281–9). Az eddigi vizsgálatok, véleményem szerint, nem adnak teljes képet a korszak nyelvi arculatáról és szókészletéről. Erre pedig annál is inkább szükség lenne, mert már a mai nyelvhasználók között is van olyan réteg, melynek passzív szókincséből is hiányoznak e lexikai elemek. Így egy később elkészülő „speciális szótárak” hozzájárulhat archaizáló és stilisztikai használatukhoz.

Előadásomban a saját gyűjtésű szóanyagot egybevetem a TESz. és az ÉKsz. anyagával. A magyar nyelv történetének e szakaszán is bőségesen állnak rendelkezésünkre olyan nyelvtörténeti források, amelyek elemzését egyszer mindenképpen el kell végezni. Egyelőre a korabeli sajtótermékek (Szabad Nép, Szabad Föld, Szabad Ifjúság) 1948–1951 közötti számaiból gyűjtött anyagot vizsgálom. Azért választottam ezt a forrást, mert az új szavak elsősorban újságokon keresztül jutottak el a nyelvhasználókhoz, valamint az újságokban megjelent riportok tükrözik a „beszélők” szóhasználatát is. (A publicisztikai műfajok szerinti csoportosítást és jellemzést később végzem el).

Az új szavak jelentős része a termeléssel, a mozgalmi–politikai étellel, a világpolitikával, a fellendülő kulturális étellel kapcsolatosak: *tervgyazdálkodás, népgazdaság, munkaverseny, versenybizottság, munkafelajánlás, brigádmozgáalom, rohamcsapat, élmunkás, sztahanovista, terménybeadás; pártaktíva, felülvizsgálat, osztályhűség, pártkader, pártmegbízás, pártértekezlet, osztályellenesség, osztályharc; elöljáróság > tanács, tanácstag(ok), végrehajtó bizottság; békeharc, béketábor, békefront, békepolitika; kultúrműsor, kultúrgárda, kultúr-munkás, tömegkultúra, kultúraktíva* stb., vö. FÓNAGY–SOLTÉSZ, i. m. 8.; GRÉTSY LÁSZLÓ, Társadalmi gazdasági változások tükröződése a köznyelvi szókincsben: Mai magyar nyelvünk. Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ. Bp., 1976. 21–32).

A jelzett szóanyag etimológiai és szemantikai szempontból több csoportba tartozik, s csak egy részük került be a magyar köz- és irodalmi nyelv szókészletét 15 ezer, illetve 70 ezer szócikkben feldolgozó történeti etimológiai szótárba (TESz.) és az Értelmező kéziszótárba (ÉKsz.).

1. Jövevényszók

1.1. Az orosz szó morfemikus átvétele teljes, a fonemikus helyettesítés viszont gyakran csak részleges (vö. KONTRA MIKLÓS, A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. NytudÉrt. 109. sz. 14).

bolsevik 'a bolsevik párt tagja, a bolsevizmus követője' 1907 (TESz. I, 334; ÉKsz. 145). A magyar nyelvben melléknévi jelentése is van: 'bolsevikra jellemző' ~*öntudat*, ~*párt* (ÉKsz. 145).

kolhoz 'kollektív gazdaság' 1934/1966 (TESz. II, 526; ÉKsz. 784). Ez a szóösszevonással létrejött szó általában az orosz/szovjet mezőgazdasági termelési egységet jelenti pl. a magyar parasztküldöttségek szovjetunióbeli élménybeszámolójában, a Szovjetunióból küldött tudósításban: *kolhozrendszer*, ~*föld*, ~*paraszt*, ~*tag*, ~*mozgalom*, ~*elnök* stb. (vö. FÁBIÁN PÁL, Az idegen szavak kérdése, nyelvművelésünk főbb kérdései. Szerk. LŐRINCZE LAJOS. Bp., 1953. 75).

A gyűjtött anyag azt is illusztrálja, hogy a *kolhoz* szó, főleg a korszak elején, igencsak negatív jelentésű: „Hosszabb időt szentelt Nagy Imre a szövetkezeti kérdés megvitatásának. Megemlítette, hogy a szövetkezeti gondolat ellenségei *kolhossal* fenyegetnek minden gazdát, aki a szövetkezés útján akarja boldogulását megtalálni.” (A kolhoz-mese. Szabad Föld 1948. ápr. 25). A kolhoznak megfelelő magyar mezőgazdasági egységet egyébként *termelőszövetkezet*, illetve a szó szerinti fordítás eredményeként szereplő jelzős szerkezet, a *közös gazdaság* jelöli.

kulák 'zsírosparaszt, nagygazda' 1926 (TESz. II, 662; ÉKsz. 798). A két világháború között 'birtokos paraszt' semleges jelentésű szó 1948 után Magyarországon is negatív előjelűvé vált: pl. hátralékos, spekuláns, árdrágító, feketéző, szabotáló kulákok (vö. ERDŐDI: Nyr. 78: 386). A szótárakban viszont nem szerepel a 'csirkefogó', 'csaló' jelentés (I. ERDŐDI: Nyr. 78: 390).

szovjet 'a Szovjetunió lakója (fn), a Szovjetunióval kapcsolatos, Szu-beli' (mn) 1917 (TESz. III, 790; ÉKsz. 1309). A korszak egyik leggyakrabban használt szava (*szovjet nép*, *tudós*, *kutatók*, *tudomány* stb.) az orosz melléknévi végződés (-*ckuŭ*) nélkül került át a magyarba, s tett szert főnévi jelentésre a népnemekhez hasonlóan.

pufajka 'vattával bélelt kiskabát' 1957 (TESz. III, 303; ÉKsz. 1120): -s képzős származéka az ÉrtSz. V. kötetében (852) szerepel, de értelmezés nincs mellette.

1.2. Az orosz nyelvbe is idegen nyelvből került szavak. Az orosz nyelv közvetlen átvételként szerepel e szavak esetében.

kombájn '1. arató-cséplőgép 2. bányakombájn' [or. < ang.] 1934/1966 (TESz. II, 534; ÉKsz. 750). Tapasztalatom szerint az újságokban a *kombájn* szó, talán rövidebb alakja miatt, gyakoribb.

kombinát 'egybekapcsolódó gyártási folyamatokat egyesítő vállalat' [or. < lat.] 1939/1953 (TESz. II, 534; ÉKsz. 750). Az *acélkombinát*, *textilkombinát* stb. összetett szavakban előforduló szó a mai nyelvhasználatban is megtalálható; pl. *húskombinát*.

burzsuj 'pompás lakásokban kényelemben henyélő burzsoá' [or. < fr.] 1920 (TESz. I, 393; ÉKsz. 62). Gúnyos és tréfás árnyalatú szó; pl. nem vagyok én *burzsuj* = 'nincs sok/felesleges pénzem'.

diszpécser 'munkairányító' [or. < ang.] 1951 (TESz. I, 647; ÉKsz. 235). Az üzemi életben használatos szó napjainkban is megtalálható pl. a közlekedési vállalatoknál.

panel 'falfelület, födém kialakítására előre gyártott épületelem' [or. < ném. < holl. < fr.] 1957 (TESz. III, 82; ÉKsz. 1080).

kollektíva '(munka)közösség' [or. < lat.] 1948 (TESz. II, 528; ÉKsz. 748) (vö. *aktíva*).

A felsorolt névszókön kívül néhány ige is az orosz nyelv hatására keletkezett, illetve honosodott meg:

kollektivizál 'nagyüzemi alapokra helyez, szocializál' (forrása az orosz lehetett: *коллективизировать*) 1934/1966 (TESz. II, 528; ÉKsz. 749).

aktivizál 'munkára, cselekvésre bír' (az orosz *активизировать* átvételének látszik a latin eredetű igéinkben gyakori *-ál* szóvéggel) 1951 (TESz. I, 120; ÉKsz. 19).

fasiszál 'fasisztává tesz' (feltehetően az orosz megfelelő *фашизировать* fordításaként keletkezett a modernizál stb. mintájára. vö. *aktivizál*) 1951 (TESz. I, 850; ÉKsz. 358).

Az alábbi nemzetközi szók használata is az orosz nyelv hatására vált gyakoribbá az 1950-es években:

agresszor 'támadó fél, hódító' 1950 (TESz. I, 105; ÉKsz. 10).

agronómus földművelő; 'mezőgazdasági nagyüzem (egység) termelőmunkáját szervező szakember' 1865 (TESz. I, 105; ÉKsz. 10).

dekád '1. tíznapos időszak 2. évtized' (1. jelentésben az orosz megfelelő alapján *dekáda* az 1950-es években újították fel) 1865 (TESz. I, 605; ÉKsz. 221).

2. T ü k ö r j e l e n t é s ű s z a v a k

A magyar nyelvben is meglevő, főleg idegen szók átveszik az oroszban is használatos szó többlet- vagy más jelentését (vö. KONTRA MIKLÓS, i. m. 16).

aktíva '2. vmely szervezet legtevékenyebb tagja(i)' (az orosz *актив* hatására honosodott meg) 1948 (TESz. I, 120; ÉKsz. 18).

aspiráns '2. tudományos pályára felkészülő kutató' 1951 (TESz. I, 185; ÉKsz. 60).

aspirantúra 'a kandidátusi fokozat megszerzésére előkészítő intézményes tudósképzési forma' (az ~ eredetije az oroszban keletkezett) 1951 (TESz. I, 185; ÉKsz. 60).

brigád '2. munkacsapat' 1953 (TESz. I, 369; ÉKsz. 157). Több összetett szó alakult vele: *~munka, ~tag, ~verseny, ~vezető*. (vö. KISS LAJOS, Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. NytudÉrt. 92. sz.).

doktor 'akadémiai doktori fokozattal rendelkező személy' 1951 (TESz. I, 655; 239).

káder '2. vmely párt, intézmény tevékeny és vezetésre képes tagjainak összessége' 1934/66 (TESz. II, 302; ÉKsz. 635). Igen sok összetett szóban szerepel elő- és utótagként: *káderhiány, ~lap, ~munka, ~jelentés, ~osztály, ~képzés, ~nevelés; pártkáder, munkáskáder*, stb.

A nemzetközi szövegeken kívül néhány magyar szó is átvette a megfelelő orosz szó jelentését:

tanács '9. a népképviselői alapon felépülő államhatalom igazgatási szervének egysége' 1917/1951 (TESz. III, 836; ÉKsz. 1331) *megyei, városi, járási, községi tanács*.

úttörő '3. a hazánkban 1946 óta működő ifjúsági szervezet tagja; mn 2. az úttörőkhöz tartozó, velük kapcsolatos 1946 (TESz. III, 1043; ÉKsz. 1437).

A TESz.-ben számon tartott lexikai elemeken túl — a sajtótermékek és az ÉKsz. tanúsága szerint — 1948 után még más orosz eredetű, illetve orosz hatásra keletkezett szavak is bekerültek nyelvünkbe.

1. A szókölcsonzés, azaz a jövevényszók csoportjába az alábbi szavak sorolhatók még:

jarovizáció fn ritk. *jarovizálás* [or.] 'a vetőmagnak az érési időt megrövidítő előzetes kezelése' 1949 (ÉKsz. 616). A Szabad Föld 1949. július 24-i számában így magyarázzák a szó jelentését: „A *jarovizáció* szó magyarul *előcsíráztatást* jelent; az Élet és Tudományban (1950/7) pedig *tavasziásítás* szóval magyarosítják. A gyűjtött anyag szerint egyik magyar szó sem vált általánossá, mert a következő szóalakok fordulnak elő: *jarovizációs* módszer, kísérletek; a gyapot *jarovizálása*; vetőgumókat *jarovizálni*; *jarovizált* gabona.

sztalinyec 'traktorfajta' A jelentéstapadással önállósult szó nem szerepel sem az ÉKsz.-ban, sem a HADROVICS–GÁLDI szerkesztette Orosz–magyar szótárban (Bp., 1971), de OZSEGOV értelmező szótárában (Moszkva, 1973) sem találjuk meg. A sajtótermékekben viszont igen gyakran fordul elő önállóan és szókapcsolatban egyaránt. „*Sztalinyec*ek törnek a sziket a Hortobágyon” (Szabad Föld 1949. nov. 27); „Az állomáson vannak a *Sztalinyec*ek.” (Szabad Nép 1950. jan. 15); „A Szovjetuniótól is kiváló traktorokat kaptunk. Közülük leghíresebb a hernyótalpas *Sztalinyec*-traktor.” (Élet és Tudomány 1950/22).

csasztuska 'tréfásan bíráló (ismert dallamra énekelt) rigmus' 1951 (ÉKsz. 188; OZSEGOV 806).

komszomol 'Kommunista Ifjúsági Szövetség' 1950 (OM. I, 672; OZSEGOV 265). A TESz.-ben és az ÉKsz.-ban nem szerepel, BÁRCZI GÉZA viszont meg-

említi az orosz jövevényszavak sorában (vö. A magyar szókincs eredete. Bp., 1958. 2. kiadás 94; 1. még ERDŐDI JÓZSEF: Nyr. 78: 221; ROT SÁNDOR, i. m. 287).

Véleményem szerint e csoportba sorolhatók a személynévből képzett köznevek (fn és mn) is, amelyek a vizsgált időszakban gyakran fordulnak elő:

micsurinista 'Micsurin követője' (...magyar *micsurinisták*... SzN. 1950. IV. 30.); mn 'micsurinként dolgozó' (...a nagyszámú *micsurinista* tudós (ÉT. 1949. VII. 10.)). Az illusztrált szó egyetlen szótárban sem szerepel.

sztahanovista I. fn 'a régebbi szocialista munkaversenyben a termelési normákat nagymértékben túlteljesítő üzemi dolgozó, kül. munkás' („a *sztahanovisták* élharcosai a tervnek” SzN. 1950. jan. 13) II. mn. 'sztahanovistaként dolgozó, sztahanovistával kapcsolatos' („a *sztahanovista* dolgozó felsorolja munkájának menetét” ÉT. 1949. okt. 30. (ÉKsz. 1314; OZSEGOV 703)). Nagyon sok szókapcsolatban használatos: ~*módszer*, ~*teljesítmény*, ~*tapasztalatok*, ~*tanácskozás*, ~*tanfolyam*, ~*iskola* stb.

A gyűjtött szóanyag többsége a szovjet reáliákra épülő, a szovjet valóságban gyökerező fogalmakat jelölő szónak a t ü k ö r f o r d í t á s a ; néhány szó használata pedig a t ü k ö r j e l e n t é s e n alapul. Mindkettőre az üzemi élet, tágabb értelemben a termelés témakörébe is vágó szavak közül választok ki néhányat.

2. T ü k ö r j e l e n t é s

háromszög '4. valamiképp összetartozó három személy' Üz.: *üzemi*~ 'az igazgatóból, párttitkárból és az SzB elnökéből álló bizottság' (TESz. Ø; ÉKsz. 519; OZSEGOV 744 OM. II, 766) „Elmondta terveit az üzemi *háromszögnek* (SzN. 1950. IV. 10.)

grafikon „Az üzemvezetőségnek készítsenek *grafikonokat*”... (SzN. 1950. III. 1.) 'olyan munkaterv, amely feltünteti a teljesítés pontos idő- és normamutatóit' (OZSEGOV 132); A TESz. (I, 1094) ÉKsz. (473) nem tartalmazza ezt a jelentést. A OM. I, kötetében (308.) a fenti jelentésnek az *ütemterv* magyar szó a megfelelője: 'a feladatokat szakaszokra bontó munkaterv' (ÉKsz. 1445).

gyorsítás „A sztahanovista esztergályosok legelterjedtebb munkamódszere: *gyorsítás*, a termelési folyamat lerövidítése.” (SzN. 1950. I. 8.) Az értelmezőben megadott jelentés magyar igei alapszóból nem vezethető le (vö. ÉKsz. 487: 'fokozatosan gyorsabbá tesz'). Az igéből képzett főnév jelentése az orosz ige (*ускоря́ть*) 2. jelentésén alapul: 'időben közelebb hoz' (OM. II, 836).

gyorsító 'A *gyorsítók* között kiváló eredményeket érnek el a gyorsvágók” (SzN. 1950. I. 8.). Az ÉKsz.-ban szereplő *gyorsító* főnévnek nincs személyre vonatkozó jelentése (487). Ez is az előbbi orosz igéből képzett főnév jelentésének átvételével magyarázható *ускоритель* (OM. II, 836).

Tükrörfordítás

munkaverseny 'dolgozóknak, vállalatoknak (bizonyos időszakra szóló), a termelékenység fokozására irányuló versenye' (ÉKsz. 976; GRÉTSY, i. m. 28; OM. II, 635).

versenymozgalom 'munkaverseny(ek) szervezésére, fejlesztésére irányuló m.' (ÉKsz. 1486; OM. I, 330).

brigádverseny 'a szocialista munkaverseny szellemében valamilyen ünnepi alkalomból, illetve alkalomra vállalt teljesítmény' (ÉKsz. 370; GRÉTSY, i. m. 28; OM. II, 1035).

vándorzászló '(munkaversenyben) vándordíjként elnyerhető díszes zászló' (ÉKsz. 1466; OM. II, 69).

élmunkás '1948–1950-ig kiváló teljesítményért e címmel kitüntetett munkás' (OZSEGOV 460, 758; ÉKsz. 294).

versenyábra 'munkaverseny menetét, eredményeit feltüntető t.' (ÉKsz. 1486; OZSEGOV 162). Ugyanilyen jelentéssel előfordul még a *tiszteletábra* (SzN. 1950. I. 24.) és az *érdemtábla* (GRÉTSY, i. m. 28.) összetett szó is. Ezek viszont nem szerepelnek az ÉKsz.-ban.

faliújság 'üzemben, lakóházban stb. falitáblára kitett (alkalmi) cikkek, képek összessége. (Az erre használt tábla.)' (ÉKsz. 354; OZSEGOV 704).

villámújság 'a faliújság kiegészítője, a rendes számok kiadása közti időben megjelenő harcos röplapok' (SzN. 1950. I. 24.) „*Faliújságokon, villámújságokon* keresztül vitákon, műhelyértekezleteken biztosítani kell a dolgozók versenyellenőrzését, bírálatát.” (SzN. 1950. I. 26.). Az ÉKsz.-ban ez a szó nem szerepel.

Vörös Sarok 'helyiség, ahol közösségi, politikai rendezvényeket tartanak' (OZSEGOV 757; ÉKsz. Ø).

Az alábbi idézetből kiderül, hogyan is néz ki ez a *sarok*, s hogyan honosodott meg a magyar üzemekben: „A Szovjetunióból hazatért dolgozóink beszéltek arról, milyen nagyszerű intézmények a szovjet gyárakban a „vörös sarkok”. Valami hasonlót akartunk itt is csinálni... és május 1-re ott állt minden műhelyben, fényképekkel, termelési grafikonokkal, faliújságokkal díszítve a *Vörös Sarok*. A műhely legjobb munkásainak termelési eredményeit éppen úgy megtalálhatjuk itt, mint a legfontosabb világpolitikai eseményekről szóló beszámolót.” MDP Goldberger-gyári szervezet agitációs felelőse. (SZI. 1951. ápr. 10.).

Az 1948–51 közötti sajtótermékek lexikai anyagát tanulmányozva az tapasztalható, hogy folyamatosan nő az orosz/szovjet valóság fogalmait tükröző szavak mennyisége. Ám az orosz szavak nem árasztották el nyelvünket, mert a néhány jövevényszó kivételével a tükröjelentés átvételével és tükröfordítással magyar szóképzési elemekből épül ez a sajátos lexika. (vö. FÁBIÁN PÁL i. m. 75). További vizsgálat tárgya lesz a részfordítás, a teljes fordítással bekerült lexémák és szókapcsolatok, valamint az orosz közvetítésű nemzetközi, idegen szavak használatának kérdése. Az viszont már most is megállapítható, hogy a vizsgált

forrásokban nagyobb mennyiségben fordulnak elő e szavak, mint a szótárakban. A TESz.-ben mindössze 25 olyan szó van, amelynek alakja vagy jelentése az orosz nyelvből vezethető le. Az ÉKsz. tartalmazza ezeket, valamint a tükkörfordítású szavak nagy részét is. Természetesen egyik szótár sem képes e szókészlet valamennyi elemét feldolgozni. Ezért is szükséges és indokolt e korszak nyelvi rajzának elkészítése, a lexikai egységek szótárszerű feldolgozása.

P. CSIGE KATALIN